



*Qazax ədəbi mühitinin formalşasında, milli-ədəbi düşüncəsinin inkişafına qazax elmi və içtimai fikir tarixinin görkəmli simalarından olan Əhməd Baytursunoğlunun böyük xidmətləri olmuşdur.*

İbrahim Baytursunoğlu 28 yanvar 1872-ci ildə Turçay vilayətinin Tosun kəndində (Saribek aulu) dünyaya gəlməşdir. Onun babası Şoşaq vilayətinin ən nüfuzlu şəxslərindən olmuşdur. Orta juzun (cuz) Arqın nəslindədir. Atası Şoşaqlı Baytursun və əmisi Aktası XIX əsrin 80-ci illərində kəndlərinə hücum edən qəza rəisi Yovklevə qarşı çıxır. Bundan sonra sonra İraqız və Turquydan aula cəza dəstələri göndərilir. Cəza dəstələri üşyanğı adlanrıdıqları qazaxlara divan tutur, auldakların hamisini aparıb Turçay herbi dairesinin qapıvaxtına salır; mal-mülkkələrini da müsadiə edir. Bir il sonra Kazan Herbi Dairesinin Məhkəməsi şoşaqları mühaki-mə edir. Tərcüməçilər rus dilini bilmeyən qazaxların ifadələrinin həkimə olduğu kimi çatdırımlı; əksinə, təhrif edərək Yakovlev və onun kazak dəstəsinin lehini tərcümə edir.

Kazan Herbi Dairesinin Məhkəməsi  
Əhmədin atası Baytursunu, əmlileri Aktası,  
Sabalaklı və digərini hökumət qıyma  
qaldırmaqdə ittihəm edərək 15 illikkatorqa  
cəzasına məhkum edir və onları Sibirin  
ucqar bölgəsinə? İtjekkənə sürgünə göndərir.  
Auldağılışılın cəxuna da müxtəlif  
müddəti həbs cəzası verilir. Əhmədin  
əmisi Ergazı da dörd il həbs cəzası alır. Ergazı  
həbsdən çıxandan sonra qardaşı  
uşaqlarını da himayəsinə götürür. Rus dilin  
dilindən bildiklərinə görə məhkəmədə çək  
dikləri eziyyəti nəzərə alaraq övladlarını və  
Əhmədi rus dilində məktəbdə oxutmağa  
qərar verir.

Anası Künşinin razılığı ile emisi 1886-ci ildə Əhmədi də Turqayı qəsəbesindəki ikisini ifli rus-tuzem (Qafqazda rus-tatar məktəbi adlanırlan bu tip məktəblər Türküstanda ve Sibirde rus-tuzem məktəbi adlanırdı. Bu məktəblər əsasən kiçik memur, tərcüməçi hazırlaməq üçün nezərdə tutulsa da, oranı bitirənlər arasından çoxlu məşhur ırsınlar çıxmışdır – Əli Şanlı) məktəbinə oxumağa qədir. Əhməd maddi sıxıntıları çəkəs de, 1891-ci ildə həmin məktəbi bitirir Orenburqdakı müellimlər seminarıyasında oxumağa qədir.

1895-ci ilde müellimler seminariyasını bitiren Θ.Baytursunoğlu Aktyubinsk qazasının Batpak nahiyesindəki Θhmədgə-ray Katibakovun açdığı məktəbdə müəllim işləməyə başlayır.

Bu mektebde İbray Altınsarının fikirleri ile yetiştirlenil  $\varnothing$ . Baytursunoğlu 1896-1907-ci iller arasında Aktepe, Konstanay ve Korqaralı bölgelerinde ikisini iftihâr etti. Mekteblerinde müslümmâ işleyir. Rus-qazax mektebelerinde ders deyir, bir sıra ictimai fâaliyyetlerde iştirak edir. Qazax dili ve ədəbiyyatının tarixi ve nəzəriyyəsi ilə bağlı araşdırılmalar aparır.

1896-ci ilde qazax çöllerini gezərək folklor nümunələri toplayan, qazax xalqının ethnoqrafiyasını, dialektlarını öyrənən gəvəş aşasdırması Alektorovla tanışlıq genç müellimin dünyagörüşündə böyük dəyişiklik yaradı. Ə.Baytursunoğlu ilk dəfə ondan qazaxların yaşadığı geniş ərazi haqqında, Rusiya hökumətinin işgalliliq siyasetinin mahiyyəti haqqında, eləcə də rus alimi İlminskinin maarifçilik adı altında missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olduğu barədə geniş məlumat alır. Genç vətənsever xalqının yaşadığı coğrafiyanı, milletinin heyat tərzini öyrənir, folklor nümunələrini toplayır, uşaqların daha yaxşı təhsil almaşığı, biliklərə təz yiyələnməsi üçün metodlar astır. Bu uxtarsılar onu köhnə tədrisi əsas-

Elçin İbrahimov

## Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

# **Qazax milli-ədəbi düşüncəsinin inkişafında Əhməd Baytursunoğlunun rolü**

lu ile ders deyin, keçmiş olduğu kimi qoruyub saxlamaq istəyen mühafizəkarlardan ayıraraq təhsil Avropa metodlarını uyğunlaşdırmaq istəyen, elmi-texniki yeniilikləri tədrisde tətbiq etməyə çalışan cədidişilərin sırasına getirir.

Ə.Baytursunoğlu Körçəralı qəzasında işləyərken ictimai-siyasi fealiyyətərdə aktiv iştirak edir. 1905-ci ildə Rusiyani bürüyən inqilabi ehval-ruhiyyə ona da güclü təsir edir.

nin millet üçün gördükleri işleri teqdir edir, gah məktəblərin yenidən qurulması, dərslerin hansı metodla keçilməsi haqqında müzakirələr açır, gah da yaramaz, mühabifəkar ve rüşvətçor memurları kəskin tənqid edir. "Qazax" qəzeti qazaxların içtimai-siyasi və mədəni həyatını işıqlandıran yeganə qəzətə çevrildiyinə görə abunəçilərin sayı elə birinci il üç min nəfərə çatır.

1913-cü ildə "Qazax" qəzetində çap etdirdiyi "Qazaqtı? bas akını" ("Qazağıñ

A black and white portrait of a man with dark hair, wearing round-rimmed glasses and a thick, dark beard and mustache. He is looking slightly to his left. The image is framed by a thin black border.

Korqaralda dərs dediyi illərdə hökumətin siyasetinə qarşı çıxdığı üçün həbs olunub Semey həbsxanasına göndərilib (iyul 1909). Daha sonra Qazaxistanda sənət hədələrinən kənarə bir həbsxanaya köçürüllür. 1910-cu ildən 1917-ci ilə qədər Orenburg qalasında həbsxanada saxlanılır. Ə.Baytursunoğlu həbsdə olsa da, elmi və ictimai fəaliyyətini davam etdirir.

Sürgün illerinde pedagoji təcrübəsinə əsaslanaraq ‘Oxu qaydan’ kitabını yazır (1910). Müəllimlər üçün hazırladığı bu kitabda əzəb alifbasında yazılmış məhnələr-saitlərin tələffüz qaydalarının zah edir. Əsillində, Ə.Baytursunoğlu burununa da İ.Qasparinin başlığındı来的 əsli-cədil təlimininq qazalar arasında yayılmışdır.

**zaxar arasında yayılmışına xidmət etdirdi.**

1911-ci ilde "Masa" (Ağcaqanad) adlı şiir kitabı və tərcümə etdiyi şeirləri Orenburqdə çap etdirə bilir. Rus dilindən etdiyi tərcümələri 1909-cu ilde bir kitabda toplayıb çap etdirir. "Qırx misal" adlı bu kitabı sahəsən İ.Krilovdan tərcümələri ile ya-naşı, V.İ.Maykov, A.S.Puşkin, M.Lerman-tov və S.Y.Nadsondon elədigi tərcümələrini daxil edir. Satirik şeirlər yazan, rus dili və sitisilə rus və Qərbi Avropanın klassiklərin-

*Zəfər Əhmədinin qardaşının həbs cəzası verilir. Əhmədin əmisi Erqazı da dörd il həbs cəzası alır. Erqazı həbs-dən çıxandan sonra qardaşı uşaqlarını da himayəsinə götürür. Rus dilini bilmədiklərinə görə məhkəmədə çəkdikləri əziyyəti nəzərə alaraq övladlarını və Əhmədi rus dilində məktəbdə oxutmağı qərar verir.*

"büyük spiri" meğlencesinde Abayın (Kuzeybatı Kazakistan) 1928-ci ilde Qızıl Orduda çənəsi veren tapılmışdır. Ail

böyük şair" məqəlesində Abayın (Künanbayev) həyatı və yaradılışından, içtimai fəaliyyətindən, qazax xədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklərdən söz açır. 1914-cü iddə çap olunan 80-ci sayıday "Qazax vilayətini idarə etmə əşəlları" təqnidli yazısı böyük əks-səda doğurur. Dəfələrlə redaksiyada axtarışlar aparılan, redaktoru qubernator və qəza idarəsinin rəisi tərəfindən istintaqa çağırılan "Qazax" qəzeti bağlanmaq tehlükəsi ilə üzləşir. Belə ki, qubernator general-leytenant N.Suxumlinov qəzeti redaktoru Ə.Baytursunoğlu 1500 manat cərimə edir. Ə.Baytursunoğlu qəzet bağlanması deyə cərimənin evezinə səkkiz ay həbsdə yatmağa razı olur. Həbsxana şəraiti sehhətine mənfi təsir eləsə də, xalqın ziya işığı kasılməsin deyə həbsxanaya getmeli olur. Bundan xəber tutan oxocular və xeyirxah insanlar müxtəlif şəhər və kəndlərdən carimə pulunu telegraf-

zeriyeyi), 1928-ci ilde Qızıl Ordada çap etdirdi "Til jumsar" (Dilin işlədilməsi) və d. kitabları onun coxsahəli elmi fəaliyyətin den xəber verir. M.Ayazov isə meqalələrinin birində qeyd edir ki, Ə.Baytursunglu 1923-cü ilde "Mədəniyyət tarixi" adlı bir kitabını tamamladığını yazsa da, bu kitabı haqqında bugündək heç bir məlumat el adılmamışdır.

Görkemli türkoloq alim A.Kononov Θ.Baytursunoğlunun yazdığı qrammatika kitablarını yüksek qiymətləndirmiş, onun məşhur türkoloqlardan biri olduğunu yazımışdır. 1924-cü ildə Orenburqdə qazax-çırğız elm və mədəniyyət xadimlərinin qu-rultayında Θ.Baytursunoğlunun ərəb əlif-basıesasında hazırladığı yeni əlifba qazax-çırğızlırlar üçün rəsmi əlifbaya kimi qəbul edilir və 1928-ci ilə, yeni birləşdirilmiş türk-latin (yanalıf) əlifbasının qəbuluna qədər işlədir.

ış veren taşımır. Aile maddi çetinliklerle üzleşir. Θ.Baytursunoğlu həbs ve sürgündə elmi və bədiyə yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. 1937-ci ilde onu yenidən həbs edirlər.Θ.Baytursunoğlu keçmiş "alaşçı"lardan Q.Nurumova, A.Kasimova, A.Yermakovla, eleca də Qazax Xalq Maarif Komissarı T.Jurqenevə, RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin müavini T.Riskulovla, Bakida yaşayan professorlardan B.Çobanzadə və Q.Qubaydullinlə və b. ilə birlikdə antisovet təbliğat apardığına, Sovet dövlətini devir-məyə cəhd etdiyinə görə güllələnmeyə məhkum edilir. Ölüm hükmü 1937-ci ilin 15 dekabr tarixində qəbul edilmişdir.

*Ə.Baytusunoğlu* yazılı, tərcüməçi  
naşır, dilçi və adəbiyyatçı kimi qazax xalqı  
qızın icimai və mədəni oyanışına xidmət  
edən görkəmli qazax alımı olaraq bu gür  
da unutulmur, öz həyat və yaradıcılıq ilə  
Türk ziyalılarına vol oğstərir.